

יונית קריסטל

שימור של מלאכות מסורתיות מקומיות

מילות מפתח | שימור, מלאכות מסורתיות

מבוא

עדיין מתקיים בקנה מידה קטן. חלק התקיימו בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל עד שנות החמישים או הששים של המאה הקודמת, חלק מתקיימות עדיין בשטחי הרשות הפלסטינית, וחלק נעלם כבר לפני כן. התיעוד הקיים של מלאכות אלה מועט, וכשהוא קיים הוא מתייחס ברובו הגדול ל"מה עשו" ולא לדרכי הייצור. הפרטים הטכניים על אודות החומרים, כלי העבודה, ובעיקר אופן העבודה המדויק, כמעט לא תועדו, והם שמורים בזיכרונותיהם של קומץ אנשים זקנים. בימים אלה אנחנו בנקודת מעבר קריטית. מספר הזקנים והזקנות אשר עדיין זוכרים את מציאות החיים שבה ייצור עצמי היה הרכיב העיקרי באספקת צרכי החיים הולך ומצטמצם. זקנים וזקנות אלו הם המקור היחיד שעליו ניתן להסתמך לצורך לימוד מעשי. דורות ההמשך גדלו כבר במציאות אחרת, ובדרך כלל הידע המעשי שלהם מוגבל. לידע חי אין תחליף.

הבנת ההיסטוריה

מכיוון שחלק מהמלאכות משמרות מסורות עתיקות, הבנת אופן הייצור יכול להקנות לנו הבנה עמוקה ומדויקת של החיים בעבר. זהו כלי חשוב בהבנת ההיסטוריה של הארץ ובפענוח הממצאים הארכאולוגיים. בלי להכיר את הטכנולוגיות ששימשו לייצור, אנו עלולים לטעות בהבנה של ממצאים מהעבר ובפענוחם. אף שלא תמיד ברור אם העדות החיה הקיימת היום אכן משקפת באופן אמין גם את תהליך הייצור הקדום, ההיכרות עמה עשויה בהחלט לקדם את הבנתנו ולהאיר אפשרויות שאולי לא היו מובאות בחשבון. דוגמה מעניינת לכך: חברי משלחת לחקירה של הפקת הנחושת בתמנע התלבטו בשאלה איך הגיעו הקדמונים לחום גבוה דיו. אחד המלווים האתיופיים של המשלחת אמר שאם יביאו לו עז, הוא יראה להם. ואכן, מעור העז הוא הכין בשטח מפוח,

המושג שימור מורשת בישראל נקשר בדרך כלל לשימור המורשת הבנויה - למבנים עתיקים או בעלי משמעות לאומית, או לאתרים ארכאולוגיים. מאמר זה מבקש להרחיב את המושג ולעורר מודעות לצורך הדחוף בחקירה, בתיעוד ובשימור של מגוון מלאכות מסורתיות שהתקיימו בארץ, ואשר הולכות ונעלמות. אדון במלאכות הקשורות בבנייה, בייצור חקלאי, בעיבוד התוצרת החקלאית ובייצור של חפצים וכלים שהיו נחוצים בעבר לחיי היום יום.

משנת 1993 אני חוקרת מספר מלאכות כאלו, ורצוני להעלות שאלות הנוגעות לשימור הידע. חלק מהשאלות העולות בהקשר של שימור המלאכות דומה לשאלות העולות בנושאי שימור מבנים ואתרים וחלקן ייחודיות. מכיוון שאין בארץ גוף או ארגון העוסק בשימור המלאכות המסורתיות, רצוני לעורר דיון בנושא מעל במה זו בתקווה למצוא שותפות ותמיכה.

חשיבות השימור של המלאכות

המלאכות המסורתיות הן חלק בלתי נפרד ממורשת התרבות. העיסוק במלאכות שונות היה בעבר רכיב נכבד מהוויית החיים ומבילוי הזמן של מרבית האנשים. המלאכות המסורתיות של אזור מסוים הן חלק ממורשת התרבות המקומית, ומלאכות מסורתיות של עם או של עדה הן חלק בלתי נפרד ממורשת התרבות, מהמורשת הלאומית או העדתית.

המלאכות המסורתיות והידע הגלום בהן נמצאים בסכנת היעלמות. השינויים הטכנולוגיים בארץ במאה השנים האחרונות הובילו להיעלמות של מנהגים, של מסורות ושל דרכי עבודה, שחלקם התקיימו ללא שינוי במשך מאות ואולי אלפי שנים. חלק קטן ממסורות ייצור אלו, במיוחד אלו הקשורות בעיבוד התוצרת החקלאית,

גם אם ערך זה איננו ידוע לנו היום. היעלמות הידע של מסורות הייצור הידניות מעולמנו היום, תפגע בעושרו של העולם שנוריש לדורות הבאים. אופני הייצור המסורתיים הם מקור השראה פוטנציאלי לכל פעילות יוצרת. הכרזה מכנס אונסקו לצביעה טבעית (הודו 2006) ממחישה את חשיבות השימור שלהם:

"בעולם רווי צבע סינטטי, אנחנו מבינים שהצבע הטבעי איננו יכול להחליף אותו, אבל חשוב שיישאר כאלטרנטיבה חיה לצדו. בין הצבע הטבעי למקור החי שלו קיים קשר, שפשוט לא קיים בצבע סינטטי. יש קשר אינטימי לצמחים, לבעלי החיים ולאדמה אשר נותנים לנו צבע. דבר זה הוא העושר של כל האמנות שלנו, כל האומנות והעיצוב המסורתי".

מה לשמר?

"... מורשת התרבות של כל אחד היא מורשת התרבות של כולם. האחריות למורשת התרבות ולניהולה שייכת בראש ובראשונה לקהילה התרבותית אשר חוללה אותה, ולאחר מכן לתרבות אשר דואגת לה..." (מסמך נארה על האותנטיות, סעיף 8)

השאלות בדבר שימור המלאכות המסורתיות בישראל נוגעות הן למלאכות של האוכלוסייה הערבית, הן למלאכות של עדות ישראל השונות. בשני המקרים, לצערי, האינטרס הלאומי עד כה לא עלה בקנה אחד עם תמיכה ועידוד של שימור המלאכות, כפי שהדברים נעשים בארצות שבהן שימור המלאכות מתאים לערכים הלאומיים ולערכי התרבות ההגמוניים. המלאכות של האוכלוסייה הערבית, בעיקר בדואים ופלאחים, מייצגות מידה רבה של מקומיות, ועל כן יש לשימורן ערך רב בהקשר של הבנת התרבות החומרית המקומית והתייחסותה לצמחים ולבעלי החיים, לתנאי האקלים ולאדמה בארץ.

המלאכות של עדות ישראל השונות משקפות מגוון תרבותי נעלם. בארצות רבות היו היהודים בעלי ובעלות מלאכה, לפעמים בבלעדיות, דוגמת הצורפים בתימן. עלייתם לארץ קטעה כמעט תמיד את המשך העיסוק במלאכתם, ובכל מקרה גם אם הייתה המשכיות, היא נעשתה בהתאמה לתנאים החדשים ובהתפשרות מבחינת חומרי הגלם, כלי העבודה וההקשר התרבותי. שיקולים לאומיים של "כור היתוך" ויצירת תרבות

והדגים איך היו הנפחים האתיופים מגבירים את החום בכור שלהם. הכרת תהליך הייצור הראשוני עשויה להיות חשובה בתהליך השימור או השחזור של מבנים או של חפצים.

שמירה על מגוון תרבותי

"מגוון תרבותי ומורשתי בעולמנו הוא מקור שאין לו תחליף לעושר רוחני ואינטלקטואלי לכלל האנושות. יש לקדם באופן פעיל את ההגנה והחיזוק של מגוון התרבויות והמורשות בעולמנו כהיבט חיוני בהתפתחות האדם... שורשיהן של כל התרבויות וכל החברות מתבטאים בדפוסים ואמצעים, מוחשיים ובלתי מוחשיים, אשר מהווים את מורשתם - ואת אלה יש לכבד." (מסמך נארה על האותנטיות)

האמנות העממית ומלאכת היד משקפות את התרבות החומרית ואת רוח המקום בהיותן חלק בלתי נפרד מן הקשר שבין האדם לסביבתו. המלאכות המסורתיות מבוססות בדרך כלל על חומרים מקומיים, או כאלה שקל היה להשיגם במסחר, ועל הדרכים המקומיות והייחודיות שבהן השתמשו בהם. תרבות מקומית מורכבת לא רק ממה שנחשב "אמנות גבוהה" שהיא נחלת בודדים או עילית בכל חברה, אלא גם מביטויי היצירתיות של האוכלוסייה הפשוטה וממגוון פעילויות יומיומיות.

מסורות מקומיות הן ייחודיות, לפעמים אף בגבולות אזור צרים מאד, ושימורן מבטא הגנה על המגוון התרבותי, נושא שחשיבותו מוכרת יותר ויותר ככל שתהליכי הגלובליזציה מתעצמים. שימור המלאכות בהקשרן התרבותי הוא ביטוי של מתן כבוד לאותה תרבות ולנושאייה. יותר מכך, לימוד המורשת של העדות השונות בארץ, כולל זו של המיעוט הערבי, מעיד על הערכה לתרבותו של האחר, והוא יכול להיות פתח להבנה ולהידברות במקרים של מתח.

צו מוסרי לדורות הבאים

במשך אלפי שנים היה ייצור ביד המפתח לקיום האנושי. שמירת הידע הזה היא המפתח לחיים בני קיימא, שאינם תלויים בשימוש בדלק פוסילי ובטכנולוגיות מודרניות. גם אם כרגע אין סיבה להשתמש בשיטות ייצור אלה, אובדן הידע עכשיו עלול לעלות לנו ביוקר בעתיד. לשימורו עשוי להיות ערך עבור הדורות הבאים

המשנה (או אף קודם לכן) ועד ימינו. כמו כן, לא ידוע האם בעלי המלאכה ובעלות המלאכה הפלסטינים משמרים בדיוק אותו אופן עבודה המוזכר במקורות הקדומים. לעתים יש במשנה תיאורים הניתנים להבנה על ידי השוואה לאופן העבודה העכשווי, מה שנותן יסוד להנחה שרצף כזה אכן התקיים. בעניין המורשת הערבית, לשאלה זו יש חשיבות פחותה, שכן המלאכות השונות מייצגות את התרבות הפלסטינית המקומית ללא נתק של זמן, וחלקן עדיין מעוגנות בזיכרון. יתר על כן, המילה "ת'ורת" בערבית-מורשת - מתייחסת במידה רבה מאד לכלל המלאכות ולתוצריהן.

מלאכה מקומית

כמה דורות מלאכה צריכה להתקיים במקום מסוים כדי שתיחשב מקומית? אילו מאפיינים מקומיים, חומריים או רוחניים, צריכים להתקיים במלאכה כדי שתיחשב מקומית? ההיסטוריה האנושית רצופה בהעברת ידע, כולל ידע טכני, ממקום למקום. עם זאת, ידע "מיובא" מותאם למקומו החדש ומקבל מאפיינים מקומיים. מתי בתהליך זה שיטת הייצור יכולה להיחשב ייחודית ומאפיינת של מקומה החדש? מה כולל ולמה מתייחס האפיון המקומי - האם לשיטות הייצור? לסגנון ולעיצוב? לחומרים? שאלות אלו יכולות להתעורר גם בתחום שימור מבנים, כאשר מיישמים בארץ יידע טכני שנלמד במקומות אחרים בעולם, תוך התעלמות מהידע המסורתי המקומי.

מהם גבולות המקומיות? יש מסורות שהיו אופייניות לאזור גאוגרפי צר (למשל המחרשה לא הייתה זהה באזור ההר ובשפלה) או אף לעיר מסוימת. התעלמות מהבדלים אלה עשויה לעוות את ההבנה של המלאכה. כשאנו חוקרים מלאכה, חשוב להבינה בהקשרה המקומי המדויק.

ההקשר התרבותי של המלאכה

מהן המלאכות המשקפות את המורשת התרבותית של עדה מסוימת, ואיך נתייחס להבדלים סגנוניים, או ניואנסים של המלאכה בתוך אותה עדה? ככל שנעמיק לחקור נגלה הבדלים טכניים גם בקרב אותה אוכלוסייה. עד כמה עלינו לדייק בפרטים, ולעומת זאת מתי אפשר להכליל ולקבוע אפיון אחד? אילו מלאכות משקפות

מאחדת לא תמכו בשימור המורשת הנבדלת של כל עדה. פעמים רבות לא היו לבעלי המלאכה היהודים מחליפים בארצות מוצאם, וכך אובדן הידע היה כפול - גם בישראל וגם בארץ המקור.

עלינו להתייחס אל מקורות הידע הקיימים כמשאב, הן של האוכלוסייה היהודית על עדותיה השונות הן של אוכלוסיות המיעוטים השונות. כיוון שמשאב זה הולך ונעלם, חבל ששיקולים פוליטיים יעכבו את הצלת המעט שעדיין קיים, ושלגביו ניתן עדיין לאתר ידע חי. מבחינה מעשית וחומרית שימור המלאכות המקומיות פשוט יותר ומקורות הידע החי זמינים. החקירה והלימוד המעשי של המלאכות של עדות ישראל השונות מורכבים הרבה יותר. הנתק מחומרי הגלם, מן המקום ומהחברה המקורית שבה נוצרו גדול מאד, וקיים קושי ממשי למצוא זקנים וזקנות שעדיין חיים ויכולים למסור את המידע המעשי. יוצאת דופן מבחינה זו היא העדה האתיופית, שעלייתה מאוחרת. כמו כן מדובר על מגוון עצום של מלאכות, שלא ניתן להכליל בחיבור אחד. מסיבות אלה אתייחס בהמשך בעיקר למלאכות המקומיות הפלסטיניות, שעליהן אספתי יותר מידע.

השאלות שמתעוררות בנוגע לשימור מלאכות נוגעות במסורת, במקומיות, בהקשר התרבותי והחברתי, ובשאלת האוטנטיות, הקשורה לכל אלו. דיון בשאלות אלו יהיה רלוונטי אם יתעורר צורך להגדיר אמות מידה ותבחינים (קריטריונים) לשימור. ייתכן שיעלו שאלות נוספות, שאינני ערה להן. מכל מקום, נקודת המוצא שלי היא ששימור מלאכות הוא שימור מעשי של אופני הייצור.

מהי מלאכה מסורתית מקומית?

האם עלינו לנסות לחפש את שורשי המלאכה בעבר הרחוק? האם אפשרי ונחוץ לגלות רצף היסטורי של המלאכה, שהשתמר מימים קדומים, או שדי להסתפק בעובדה שהיא התבצעה ללא שינוי במשך כמה דורות באותו מקום? כמה דורות מספיקים להגדיר מלאכה כמסורתית?

בעניין המורשת של עם ישראל, מלאכות רבות שנעשו בארץ עד הדורות האחרונים בידי ערבים מוזכרות במשנה או בספרות קדומה אחרת. אין באפשרותנו לדעת בוודאות אם היה רצף באופני הייצור מאז ימי

לשאלת האותנטיות

אחד המאפיינים של מלאכה מסורתית הוא השתמרותה לאורך זמן ללא שינוי, או בשינויים קלים, המותאמים לקצב השינוי החברתי הטבעי. בימינו רצף היצירה המסורתית, באופן הראשוני וה"אותנטי" שלו, ניתק במידה רבה. עצם הצורך בשימור מעיד על כך. המפגש של המלאכות המסורתיות עם המודרנה ועם השינויים הטכנולוגיים המהירים הביא לחיסולן, אך דבר זה לא התרחש בבת אחת. פעמים רבות קיים שלב מעבר שבו המלאכה שומרת על אופני הייצור

באופן המובהק ביותר את המורשת התרבותית של כל עדה, ומי מחליט על כך? לדוגמה: הפלך ששימש את הנשים הבדואיות לטווייה בדרום הארץ לא היה דומה לפלך ששימש חלק מהנשים הבדואיות בצפון. ידועים לי לפחות שלשה סוגים שונים של פלכים שהיו בשימוש, ואופן העבודה בכל אחד מהם אחר לגמרי. ייתכן שהיו פלכים נוספים בשימוש שאין לנו מידע עליהם. התייחסות כוללת אל הפלך הנפוץ יותר כ"פלך הבדואי" היא האחדה המוחקת את המגוון מהתודעה. (איור 1, 2)

איור 2 | טווייה בפלך עם משקולת עליונה. עוג'א, בקעת הירדן, בדואית משבט עטיאת

איור 1 | טווייה בפלך תמוך. כפר מצר, גליל תחתון, בדואית משבט חמדון

המסורתיים, אך מאמצת אל תוכה חומרים חדשים, או השפעות אחרות המתבטאות בהתאמה לתנאים החדשים שנוצרו. העדויות החיות הקיימות היום למלאכות רבות שייכות כבר לשלב המעבר הזה, מעצם העובדה שמדובר על אנשים שנולדו במאה העשרים. בבואנו לשמר מלאכה או מסורת ייצור - לאיזו נקודה בזמן עלינו להתייחס? האם ניתן לנסות ולהתייחס למה שקדם לידיע החי הקיים רק על סמך עדויות מן העבר? מהי מלאכה מסורתית אותנטית? למשל -

יש מלאכות, בעיקר כאלה הנושאות אופי קישוטי, שהמשמעות שלהן מובנת רק בהקשר התרבותי המסוים של הקהילה שבה הן משמשות. שימור המלאכה ללא התייחסות להיבט התרבותי יהיה בלתי שלם. בשימור מלאכות מסורתיות נבקש אם כן לשאול שאלות המתייחסות לא רק לטכניקה אלא גם למשמעות, כמו במקרה של הרקמה הפלסטינית. בהקשר זה, נבקש להתייחס גם להשתנות הסגנון שחלה עם הזמן.

מסורתית עולות מכיוון שפעולת השימור נובעת מהחלטות ערכיות או אף מוסריות, הקשורות להשלכות של מעשינו כחברה על ההווה ועל העתיד. השימור אינו פעולה טבעית, אלא החלטה מודעת, המבקשת לעצור בנקודה מסוימת את רצף ההשתנות וההרס, ולנקוט פעולת נגד. אך שלא כמו בשימור של מבנים, מוצרים או חפצי אמנות, שלאחר בנייתם או יצירתם יש בהם משהו סטטי, המלאכות, בהיותן פעילות אנושית מתמשכת לעולם אינן סטטיות. תהליכי הייצור הם דינמיים ומותאמים לאזורים, לעונות השנה ולמקצבי החיים. השימור שלהם צריך להיות דינמי אף הוא. שימור המלאכות חייב להיות מעשי. לא די רק בתיאור מילולי, או בתיעוד בצילומים. הלימוד עצמו צריך להיעשות בידיים, ביישומה של המלאכה, ולא ערכו המעשי מוטל בספק. כלומר, שימור של מלאכה יכול להתבטא רק בעבודה מעשית, והיא משתמרת כל עוד הידע עובר הלאה.

השלבים הדחופים ביותר כעת, לקראת שימור של מלאכות, הם איתור בעלי ובעלות ידע המסוגלים ללמד בפועל את מלאכתם, תיעוד מקיף של המלאכה, הכולל את כל היבטיה ולימוד מעשי שלה. שאלות פילוסופיות ילוו אותנו גם לאחר מותם של אחרוני בעלי המלאכות המסורתיות, אך הלימוד מהם יבצר מאיתנו. הלימוד מבעלי מלאכה חיים ומיומנים פותח אופקים ומאפשר הבנה מעמיקה של תהליכי ייצור. הבנה תאורטית איננה מספיקה כיוון שחסרים בה הפרטים המעשיים הנרכשים רק עם הניסיון המעשי. חוויתי עובדה זו כמה פעמים, כשכשלת כי אשר ניסיתי לייצר חפץ על פי הסבר, מפורט ככל שיהיה.

משנת 1995, מצוידת בתובנות אלו, איתרתי באופן עצמאי מספר בעלי מלאכה ובעלות מלאכה בתחומים שעניינו אותי. למדתי מהם, צפיתי בהם בעבודתם וניסיתי לתעד את תהליך העבודה כמיטב יכולתי ובהתחשב במגבלות שונות - תקציביות, חברתיות או טכניות, שעמדו בדרכי.

המלאכות שנלמדו כוללות: ייצור מחצלות בשיטות שונות, (פלאחים ובדואיות מצפון הארץ) (איור 3) טווייה בפלך תלוי בעל משקולת עליונה (בדואיות - נגב, פלאחיות - אזור דרום הר חברון) והיכרות עם שני סוגי פלכים אחרים ששימשו חלק מהבדואיות בצפון הארץ, קליעת שרפרפים מסוף מצוי, (פלאחים

האם מלאכות שהתפתחו בארץ מלכתחילה לצורך ממכר לתיירים יכולות להיחשב מלאכות מסורתיות "אמיתיות"? מטרות מסחריות או לאומיות עשויות לגרום לתופעה של "המצאת מסורות". מסיבות אלו יש צורך בקביעת אמות מידה שיעזרו בהגדרת מלאכה או מוצר כאותנטיים לפי מדדים שונים כמו חומר, שיטת עבודה, עיצוב, צבע, שימוש, הקשר תרבותי ועוד.

מלאכות מסורתיות מקומיות לשימור

כאמור, חלק גדול של המלאכות המקומיות אינן מתקיימות כמסורת חיה, אבל לחלקן יש עדות או אף זיכרון חי, בדמות גברים או נשים שעסקו בהן בעבר. חלק ממסורות אלו הן: איסוף ואיגום מים, טיוח בריכות ובורות, שימוש בשיטות השקיה מסורתיות; חקלאות מסורתית, עיבוד מסורתי של התוצרת החקלאית. תהליכי שימור מזון ובישול מסורתי; נגרות מסורתית, עיבוד העץ מהשלבים הראשוניים, שימוש בקרדום. התקנת מחרשה וכלי עבודה חקלאיים שונים; עבודות מתכת - נפחות והכנת כלי עבודה מסורתיים, פרזול; קליעה על ענפיה השונים; ייצור מחצלות וסלים בטכניקות שונות, קליעת שרפרפים. קליעת חבלים ומתקני נשיאה, בניית סוכות ומבני מגורים ממחצלות; צורפות ותכשיטנות; בנייה יבשה באבן - מדרגות חקלאיות, מבני שמירה; סיתות אבן, הפקת סיד והשימוש בו; בנייה באדמה, הכנת ממגורות, הכנת תנורים מסוגים שונים, טיוח בטיח אדמה, בניית גגות מעזיבה (קורות עץ, קנים ואדמה כבושה); הכנת כלי חרס, עיבוד האדמה המקומית, צריפת בור או ערימה או בניית תנור צריפה; עבודות עור - עיבוד ראשוני של העור, הכנת נאדות מים, מחבצות, ופרוות; סנדלרות, רצענות והכנת רתמות לבעלי חיים; טווייה ואריגה - אריגה בנול קרקע; - בניית האוהל הבדואי; אריגה בנולים בנויים - בדים עדינים ללבוש, אריגת אצבעות להתקנת רתמות לסוסים ולגמלים, רצועות וחגורות; צביעה טבעית; בניית כלי נגינה מסורתיים ונגינה עליהם; ניפוח כלי זכוכית; רקמה, סריגה, עבודות תחרה ומחט, עבודות חרוזים (מלאכות שאופיין קישוטי יותר מאשר שימושי).

איך לשמר מלאכות מסורתיות?

כל השאלות בנוגע לאמות המידה להגדרת מלאכה

איור 4-6 | סדנא לבניית שומרה בבנייה יבשה. אזור ירושלים.
בהדרכת בנאי וסתת אבן מבית ג'אלה

איור 3 | בדואית מערביי החולה מחזיקה מחצלת שאותה לימדה
אותי לארוג. בתי הכפר שגדלה בו היו עשויים ממחצלות כאלה

צפון הארץ), קליעת סלים בשיטות שונות - פלאחים
ופלאחיות (אזור רמאללה - קליעה בזיתים, אזור שכם -
קליעה בקנה, צפון הארץ - קליעה בקש חיטה), קליעה
של מקלעות חיטה (דרוזיות, צפון הארץ), אריגה בנול
קרקע (בדואיות - נגב, פלאחיות - דרום הר חברון)
אריגת אצבעות (בדואים - צפון הארץ), עיבוד עורות
ליצירת נאד מים או מחבצה (בדואיות - גליל, נגב,
בקעת הירדן, פלאחיות - דרום הר חברון).

במידת האפשר ומתוך הכרה גם בערך החברתי של
הדבר, נערכו סדנאות לימוד, שאותן הנחו בעלי
המלאכה ובעלות המלאכה המבוגרים, בעזרה ובתיווך
שלי, ותרגום לפי הצורך. נערכה סדנה בת כשבועיים
לבניית מבנה שומרה בבניית אבן יבשה, בהנחיית בנאי
וסתת אבן מבית ג'אלה, (איור 4, 5, 6) וסדנאות לבניית
תנור מדגם טאבון, בדרום הר חברון. (איור 7) סדנאות
בתחומי עיבוד המזון כללו הכנת גבינות מסורתיות
(בדואיות - צפון הארץ) חביצה והכנת מוצרי חלב
מסורתיים (דרום הר חברון, נגב) (איור 8) הכנת פריכה
(גליל), הכנת דיבס ומלבן מענבים (פלאחים - הר
חברון). תהליך הלימוד וכן ארגון הסדנאות חשפו כמה

מוסדות השכלה, או שימור אתרי מורשת. זוהי כמוֹבן הגישה האידאלית. גישה כזו מיושמת בצורה ראויה לציון ביפן, שם הממשלה הכירה בפעילויות כמו דרמה, מוסיקה וטכניקות של מלאכות יד כבעלות ערך היסטורי, הראויות להגנה ולשימור על פי חוק. אמנים ואומנים בעלי מיומנות מיוחדת מוכרים כ"אוצר לאומי חי", והם מקבלים מלגה שנתית כדי להמשיך לעסוק במלאכתם, וכן על מנת שילמדו ממשיכי - דרך, ויעבירו את המורשת הלאה. כמו כן הממשלה יוזמת סדנאות הכשרה כדי להבטיח את העברת הידע הבין - דורי.

שימוש במלאכות המסורתיות להפקת רווח כלכלי, ומתוך כך - שימורן. במקרה זה, המלאכות נעשות למטרות מסחר או תירות. גישה זו מיושמת במקומות רבים בעולם, ובמקרים מסוימים גם בארץ, ברמות שונות של התפשרות על אותנטיות. אף שלא הגדרנו אמות מידה לאותנטיות, ברור שהעיסוק במלאכות למטרות מסחר מכפיף אותן מראש לדרישות השוק, ומסיר מהן גם את המשמעות החברתית והתרבותית המקורית, וגם את האיכות המסורתית, המבוססת בעיצוב, בצבע, בסמליות ועוד. בתנאים אלה קשה מאד לשמור על אותנטיות של המוצר, אף על פי שקיימת אפשרות סבירה לשימור אופן העבודה המסורתית. כלומר, גם אם המוצר שנעשה מאבד את איכותיו המסורתיות מבחינות רבות, הרי שהשיטה שבה הוא מיוצר דומה לשיטה שנוצרו בה המוצרים המסורתיים. קביעה זו איננה נכונה בכל מקרה, וכן מעלה את השאלה האם די ב"דמיון חלקי באופן הייצור" כדי להיחשב שימור המלאכה. אחת הבעיות של גישה זו היא העובדה שרמת המיומנות הנדרשת היום לצורך ייצור חפצים שמטרתם היחידה היא מכירה לתיירים איננה גבוהה, ובדרך כלל המלאכה לא תבוצע ברמה המיטבית שלה. כמו כן, אם המטרה היא מכירת מוצר והפקת רווח, הרי שההתפשרות על אופן הייצור תהייה בלתי נמנעת, והפיתוי לעבור לאמצעי ייצור מודרניים או מודרניים למחצה, המחקים את אופן הייצור המסורתי, יהיה גדול מכדי להמשיך ולקיים את הייצור המסורתי. במקרים יוצאי דופן תיתכן דווקא הקפדה על ייצור מסורתי, ברמת גימור ואיכות ללא פשרות, גם אם האיכות איננה נמדדת במונחים המסורתיים אלא במושגי השוק לגבי איכות העבודה, לשם מיתוג ושיווק לקונים אקסקלוסיביים. ברוב המקרים הללו אין מחירי

איור 7 | הדגמת השימוש בטאבון. סדנא לבניית טאבון, סוסיא

איור 8 | סדנא להכנת מוצרי חלב מסורתיים בסוסיא. הוצאת הזבדה (סוג חמאה) לאחר החביצה במחבצה מסורתית מעור טז

מהקשיים הכרוכים בשימור המלאכות, והעלו שאלות נוספות רבות בדבר הדרכים שבהן אפשר להתייחס לשאלה כיצד לשמר מלאכות.

כיוון שלמדתי מלאכות רבות בו בזמן, לא הגעתי לרמת מיומנות מעשית שמספקת אותי בכל המלאכות. לימוד מלאכה חייב לכלול די זמן לתרגול, לאימון ולהטמעת הידע.

גישות עיקריות לשימור מלאכות

שתי גישות שכיחות מיושמות בנושא זה, ניתן לשלב אותן.

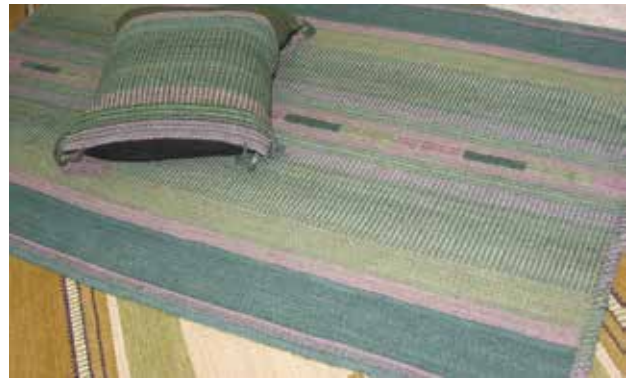
שימור לשם שימור הידע. מתוך הבנת החשיבות של שימור הידע כערך בפני עצמו, בלי להתחשב בתועלת המיידית שיכולה לצמוח מכך. גישה זו מחייבת השקעת משאבים וסבסוד, כפי שהמדינה מממנת

החייאה והמחשה מוצגות בהם מלאכות מסורתיות. בעלי ובעלות מלאכה משחזרים את אופני העבודה המסורתיים עבור התיירים. הפעילות יכולה לכלול גם מלאכות שלא קשורות בייצור חפצים לממכר. גם כאן הדילמה המרכזית קשורה למידת הכדאיות הכלכלית, לעומת ההקפדה על שיטות ייצור מסורתיות. ברחבי העולם קיימים כפרים משוחזרים או פסטיבלים מקומיים, ובהם גם הדגמה של מלאכות מסורתיות ברמה גבוהה. בארץ לא קיים אף אתר המקיים פעילות כזו ברמה שאפשר לקרוא לה שימור אמיתי של תהליכי ייצור מסורתיים. האתרים שבהם נעשה ניסיון כזה סובלים בדרך כלל מעיוות חמור של המציאות ההיסטורית, מרמה גבוהה של מסחור ומרמת דיוק נמוכה. הפוטנציאל הטמון ברעיון זה הוא גדול, כיוון שהדגמת מלאכות בהקשר של אתר היסטורי יכולה להעשיר מאד את החוויה של המבקרים ואת הבנת רוח המקום. זאת, בתנאי שיש הקפדה על אמינות היסטורית. לשם שימור הידע, הפעילות במקום תכלול גם הוראה והכשרה של תלמידים ותלמידות ממשיכי דרך. (איור 10, 11)

איור 10-11 | הדגמה של מלאכות באירועים המתקיימים באתרים ארכאולוגיים למטרות תיירות

ג. הסדנאות שקיימתי עם בעלי ובעלות מלאכה יכולות להיכלל בקטגוריה של תיירות. הרעיון שעמד מאחורי סדנאות אלו הניח שמהוראת המלאכה יכולה בעלת המלאכה להרוויח יותר ממכירת המוצרים, ושם הדבר יוכח ככדאי מבחינה כלכלית תהיה סיבה להמשיך ולקיים את המלאכה בתוך הקהילה המקורית שלה. בסדנאות אלו הייתה הקפדה רבה על האותנטיות, וכן על הבנת המלאכה בהקשרה התרבותי

איור 9 | מוצרים ארוגים בחנות עמותת "סדרה" המשמרת את האריגה הבדואית המסורתית בנול קרקע. לקייה, נגב

המוצרים מספיקים כדי לתמוך ברווחיות הייצור, ונדרשת השלמה - מתרומות, מסבסוד, או ממקורות הכנסה אחרים, שאינם תלויי מכירה. דוגמה למקרה כזה נמצאת בעמותת "סדרה" לאריגה בדואית בלקייה (איור 9). אופן זה של "שימור" מיושם רק במלאכות המייצרות מוצר הניתן למכירה, ואלו הם רק חלק מועט מהמלאכות. הבעייתיות הגדולה ביותר של גישה זו היא ההתעלמות מן העובדה שאופני הייצור המסורתיים אינם יכולים להתחרות מבחינה מסחרית באופני הייצור המודרניים, או לעתים ביבוא זול. התערבות מכוונת ותמיכה כספית בהמשך הייצור המסורתי יכולות להיות פתרון. אולם גם אז ייצור כזה מנותק מן המשמעות התרבותית של המלאכה, והשימור אינו שלם ומהימן לחלוטין, ואינו נקי מפשרות בעיצוב המוצר, שצריך לעמוד בטעם של הקונה המודרני, ולא בעיצוב המסורתי המקורי. שימוש במלאכות למטרות מסחר ותיירות נעשה באופנים שונים.

א. **התאגדויות נשים.** בחברות מסורתיות הנמצאות בתהליכי מודרניזציה נמצא התאגדויות כאלו העושות שימוש במלאכות מסורתיות לצרכי העצמה, לממכר ולתיירות. במקרים רבים אינטרסים אלו משולבים. ההתאגדות מאפשרת אירוח קבוצות כדי לתת הסבר על המלאכה והדגמתה, וכדי לחשוף את התיירים למוצרים לשם קנייה. גם כאן כמעט תמיד קיימת התפשרות מאותן סיבות שהוזכרו לעיל. לא שימור המלאכה הוא העומד בראש סדר העדיפויות, אלא יכולתן של הנשים להשתכר.

ב. **"מוזאון חי".** במוזאונים כאלה פוגש המבקר בשחזור של יישוב או אתר היסטורי או תצוגה מוזאלית, שלצורך

אחת מהמלאכות הנלמדות יש חשיבות גדולה לתרגול. דרוש אם כן די זמן לכל מתלמד או מתלמדת לתרגל את המלאכה עד לשליטה טובה.

סיכום

במלאכות המסורתיות המגוונות טמונים מפתחות הידע של חיים מקיימים, כפי שהתבטאו בעבר. ידע מעשי זה לא נכתב, אלא הועבר כמסורת חיה הקשורה למקום ולחומר המקומי. עם מות מסורות ייצור אלו הידע המעשי צפוי להיעלם. שימורו חשוב לעתיד, כשם שחשוב לשמר זרעי זנים חקלאיים מסורתיים שאין מגדלים אותם היום, אך ייתכן שטמונות בהם תכונות בעלות ערך עתידי. על מנת להציל ידע זה יש להשקיע מאמץ מתוך מודעות והכרה בחשיבות שימורו. מאמץ זה צריך להתעלות מעל שיקולים כלכליים של צורכי שוק ומעל שיקולים פוליטיים, ולהכיר במכנה המשותף של התרבויות המקומיות.

היכרות של המורשת ומתן כבוד למורשת של התרבויות השונות יכולים לפעול כאמצעי מקרב. איתור מקורות ידע בדמות בעלי מלאכה ובעלות מלאכה חיים, וייסוד מערכת שתאפשר העברת ידע זה הלאה לדורות הבאים הכרחיים כדי למנוע את היעלמותן של מלאכות, שהן חלק מהמורשת התרבותית המקומית. במצב הנוכחי, המעשה חשוב יותר מן ההלכה, ויש חשיבות לשימור כל מלאכה שניתן לשמרה. עם זאת, ברגע שתהיה התייחסות רצינית לשימור המלאכות יהיה צורך להגדיר אמות מידה למסורתיות, למקומיות, להקשרים תרבותיים ולאונטיות.

אני מרגישה מחויבות לנושא שימור המלאכות המסורתיות בארץ. ועד כה פעלתי לבד וללא תמיכה. אשמח לכל שיתוף פעולה ורעיון אפשרי לקידום המחקר המעשי בתחום.

הערה: בכתבה השתדלתי ככל הניתן להתייחס גם לנשים אך מטעמי נוחות היה עלי לבחור לעתים בלשון זכר, כמקובל. בכל מקום הכתוב בלשון זכר, פרט לצורפים התימניים, הכוונה היא גם לנקבה.

צילומים | יונית קריסטל

רשימת מקורות:

- Icomos. THE NARA DOCUMENT ON AUTHENTICITY (1994).
 איקומוס. 1994. מסמך נארה בנושא האונטיות. תרגום לעברית אדר' גיורא סולר
 International Symposium-Workshop on Natural Dyes. 2006. Hyderabad - India
 ויקימדיה אוהבת אתרי מורשת. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל: שימור מבנים ואתרים היסטוריים.
<http://www.wlm.org.il/wp-content/uploads/moazza-about.pdf>
 אתר שימור מלאכות מסורתיות. <http://www.old-crafts.co.il/category/articles>